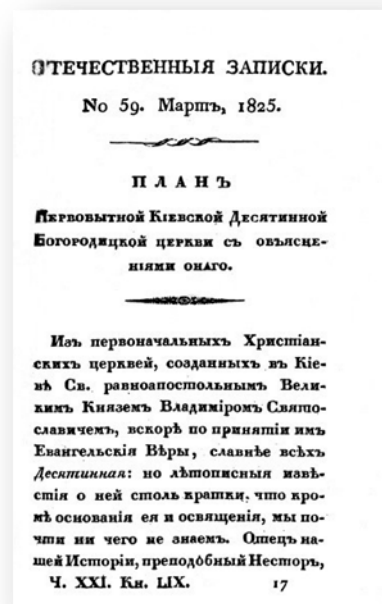
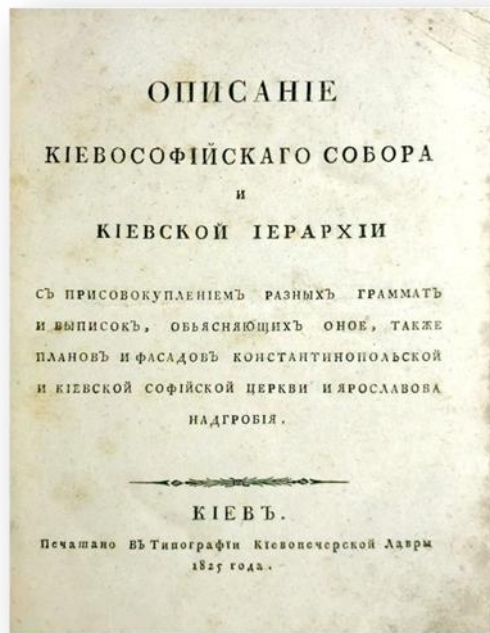

ПЕРШОПОЧАТКИ «ЗОЛОТОЇ ПОРИ» КИЇВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Під впливом Євгенія у київському громадянстві
пробуджується інтерес до історії.

Володимир Щербина

Цей збіг був зовсім не випадковим. 200 років тому з'явилися одночасно два історико-церковні твори київського митрополита Євгенія (Болховітінова) – «Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии» та «План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением онога». Обидві публікації тісно пов'язані між собою і з подією, що відбулася в 1823–1824 роках – з розкопками

Десятинної церкви. Публікація праць митрополита, їх поширення, відгуки читачів, розкопки стародавнього храму – усе це знаменувало початок нової епохи в історії вивчення та побутування пам'яток київської давнини.

Наша коротка замітка покликана нагадати про дійсно знакові події в історії киевознавства, відзначити знаменну дату та підказати деякі публікації (зокрема, здійснені Музеєм історії Десятинної церкви) для тих, хто хоче докладніше ознайомитися з найцікавішими сторінками історії Києва.

***

На початку 1825 року митрополит Євгеній (Болховітінов), якого викликали до Синоду, перед самим від'їздом з Києва 29 січня склав записку «Для памяти и исполнения» лаврському типографу ієромонаху Веніаміну. Детальні розпорядження охоплювали весь цикл майбутніх робіт з видання книги «Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии» аж до розсилки та випуску її в продаж.

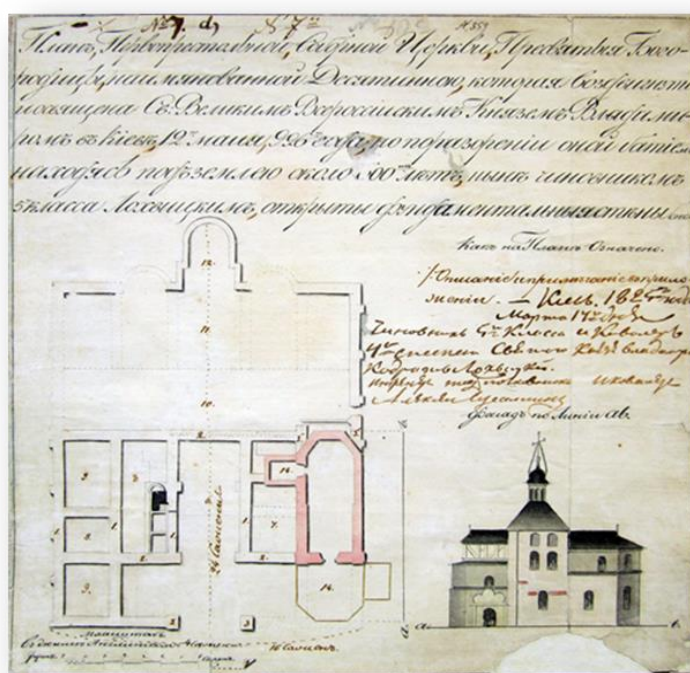

Софійський митрополичий будинок. Початок ХХ ст.

Робота над цією книгою розпочалася буквально з перших днів перебування митрополита Євгенія в Києві (він прибув до нового місця пастирського служіння 11 квітня 1822 року). Але правильніше сказати, що тут він не почав, а продовжив цю роботу. Задовго до приїзду в Київ Євгеній збирав та вивчав усі матеріали про київські святині.

Весною 1822 року він приступив до огляду пам'яток і вже 7 травня писав президенту Академії мистецтв О. М. Оленіну, що ознайомився з першою київською старовиною – софійською мозаїкою. А 1823 року митрополит повідомляв про роботу над книгою: «много тетрадей уже написано».

Готуючи розділ «Описания», присвячений раннім християнським храмам Києва, Євгеній замислився над питанням, яке його давно цікавило – якою була Десятинна церква. Писемні джерела не містили відповіді. І митрополит вирішив провести дослідження давніх фундаментів. Він здійснив цю ідею в 1823–1824 роках і вперше продемонстрував, що археологічні дані є важливою частиною джерелознавчої основи вивчення стародавньої пам'ятки.

*План і фасад Десятинної церкви. 1825 р.
Креслення К. Лохвицького та О. Суслина*

Наступним новаторським кроком стало негайне запровадження результатів розкопок до наукового обігу. По-перше, отримані дані Євгеній власноруч доповнив у цензурний екземпляр «Описания Киево-Софийского собора». Нові відомості про розміри Десятинної церкви одразу внесли до вже готового друкарського набору. Нарешті, найважливіший момент – у березні 1825 року журнал «Отечественные записки» помістив статтю митрополита (подану без вказівки імені автора) «План первобытной киевской Десятинной Богородичной церкви с объяснениями оного». Зміст статті значно ширший за її назву.

Насамперед були представлені загальні відомості про Десятинну церкву, свідчення джерел (Ніконовського літопису, Дітмара Мерзебурзького, Синопису, Патерика Косова) та літератури («Описание Киево-Печерской Лавры», 1817) про заснування та освячення церкви, про її руйнування в 1240 році і про те, що вона являла собою у післямонгольський період.

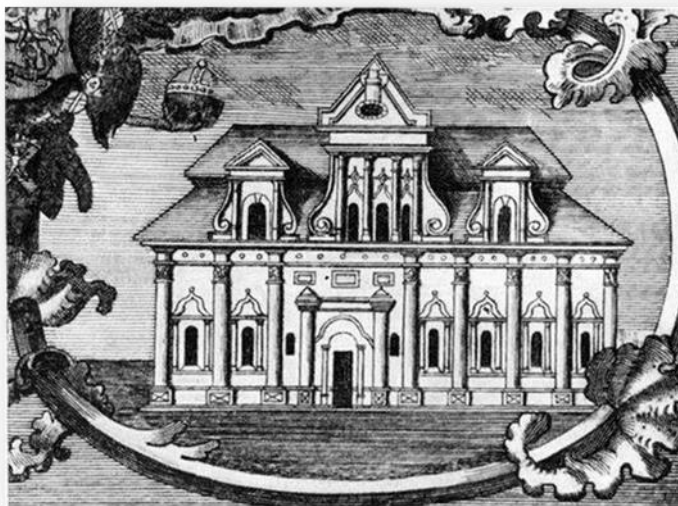
Потім ішов власне звіт про розкопки: виклад ідеї відкриття, учасники, знахідки, подальші перспективи вивчення пам'ятки. Запропонований митрополитом план дослідження унаочнює, що археологічні розкопки розглядалися як процес наукового осмислення із залученням фахівців різних дисциплін (уже 1824 року в обстеженні знайдених залишків кістяків брали участь лікарі), тобто, говорячи сучасною мовою, йшлося про міждисциплінарне дослідження. Важливий висновок митрополита: керівництво розкопками на наступному етапі слід доручити «искусному в древнем зодчестве» архітектору, здатному «отгадать и изъяснить весь план сего древнего памятника греческой архитектуры». Передбачаючи, що архітектор міг не мати археологічного досвіду, Євгеній підказував, що слід звернути увагу на матеріал стін, що залишилися (цегла, характер її випалу, розчин, склад тіста), визначити глибину залягання фундаментів і «качество разноцветных диких камней», повністю розкрити підлогу, зокрема, у влаштованій Петром Могилою малій церкві, «ибо некоторые места оного потеют и доказывают пустоту», здійснити проходку стрічкою фундаментів – для виявлення поховань «или труб (каковая одна открылась в средней поперечной стене)» та ін. Митрополит висловив низку міркувань щодо технології кладки стін давнього храму.

Говорячи про ініціативу парафіян спорудити на місці давньої церкви новий храм, Євгеній відзначив дуже важливу річ: запропонований проект майбутньої церкви не відповідає давньому зразку. Дійсно, фасад «первобытной» Десятинної церкви невідомий,

але на основі археологічних даних та аналогій – давніх споруд, що збереглися в Києві, – можлива реконструкція храму.

Перебуваючи в Петербурзі, київський митрополит продовжував дуже інтенсивну роботу і над «Описанием» собору, і над публікацією про Десятинну церкву. Збереглося 318 листів та записок Євгенія, адресованих типографу Веніаміну. Вони опубліковані, їх цікаво читати, оскільки вони дуже яскраво відображають «труди та дні» митрополита, його титанічну діяльність, феноменальну ерудицію.

*Друкарня Києво-Печерської лаври.
Кінець XVIII ст.*

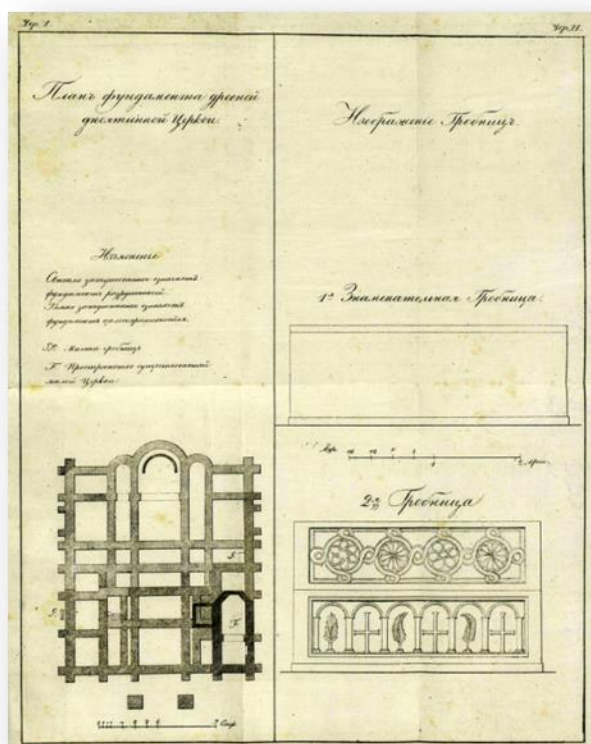
Переглянемо деякі сторінки. У середині березня 1825 року Євгеній писав з Петербурга типографу про «Софийскую книгу»: «Слава Богу, что кончили сей труд», тобто друкування завершилося. Але виявляється, йшлося про текстову частину, а ще потрібно було виготовити ілюстрації та плани. Тим часом у травні митрополит повідомив, що вніс деякі виправлення, тому окремі аркуші потрібно «поскорее перепечатать». У середині липня було підготовлено «подносные» екземпляри книги на голландському папері в золотому обрізі, хоча одночасно до Києва було передано останні плани «Описания». Водночас отримано від митрополита текст «Краткого описания Киевософийского собора», до друку якого незабаром приступили.

А наприкінці літа в черговому листі Євгеній писав типографу: «Прилагаю при сем лист “Описания плана Десятинной церкви”, с одним листом плана. Я послал священнику Кучеровскому 103 таких плана и велел к оным напечатать у вас текста к ним 103 экземпляра». Тут мовилося про окремий відбиток статті митрополита, надрукованої в «Отечественных записках». Отже, коло людей, ознайомлених із київськими археологічними подіями та пам’ятками, не обмежувалося читачами журналу.

Здавалося б, видання «Софійської книги» завершено, утім, 9 червня 1826 року Євгеній писав типографу: «Посылаю к вам поправленное к будущему изданию, естли Бог сподобит дожждаться, Описание Киевософийского собора». Поява книги не означала завершення праці, Євгеній продовжував вносити уточнення, правку, робив виписки з нових виявлених документів.

Типограф писав митрополиту про всі проблеми друкарні і отримував відповіді справжнього знавця видавничої справи. Якість фарби, конструкція друкарського верстата, шрифти, особливості палітурки, виготовлення гравірованих зображень – Євгеній уточнював усі питання, купував необхідне для покращення роботи. Коли Веніамін повідомив, що в Києві дуже потрібен рецепт для варіння друкарських чорнил, митрополит відповів: «Выпрошу из разных типографий». Він вважав, що київські, зокрема й киевознавчі, видання мають бути виконані на належному рівні.

Щодо подальшого дослідження Десятинної церкви, то ідея, висловлена у статті митрополита, була реалізована завдяки його ж зусиллям, і навесні 1826 року архітектор Микола Єфимов здійснив нові розкопки давніх фундаментів (ми писали про це докладніше у музейному виданні «Opus Mixtum»).

План фундаментів
Десятинної церкви та
знахідки, виявлені
Миколою Єфимовим.
1826 р.

Київський митрополит Євгеній (Болховітинов)

Так починалася «золота пора» київських старожитностей, як влучно назвав Михайло Максимович 1820-ті роки. В історії киевознавства стоять поряд «Описание» Софійського собору, «План» Десятинної церкви та її перші розкопки, матеріали, видані саме тут, у Києві завдяки «Архипастырю-трудолюбцу» Євгенію (Болховитинову).

Джерела та література

Ананьєва, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus Mixtum*, 8, с. 13–30.

Ананьєва, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві*, с. 15–23.

Берлинский, М. 1830. О Десятинной церкви в Киеве. *Труды и Летописи ОИДР*, ч. V, кн. 1, с. 106–123.

Козюба В. Археологічні знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1820-х років. URL: http://mdch.kyiv.ua/sites/default/files/public/pdf/20230227_01o.pdf.

Максимович, М. А. 1850. Поминка о М. Ф. Берлинском. *Временник Московского общества истории и древностей*, кн. V, с. 39–40.

Рукавіцина-Гордієвська, Є. В. 2009. Листування київського митрополита Євгенія (Болховітінова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем). *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*, 3, с. 449–559.

Щербина, В. 1929. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. *Україна*, 32, с. 10–14.

Тетяна Ананьєва
провідна наукова співробітниця
науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви